6D030100 - «Құқықтану» мамандығының PhD докторанты Кожамбеков Даулет Рысбековичтің «Қазақстан Республикасын зайырлы мемлекет ретінде орнықтырудың конституциялық-құқықтық негіздері» тақырыбындағы диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Диссертациялық жұмыстың өзектілігі. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-ші бабына сәйкес: *Қазақстан Республикасы өзін* демократиялық, құқықтық, *зайырлы* және әлеуметтік *мемлекет ретінде орнықтырады*-деп, көрсетілген. Қазақстан Республикасы Конституциясы абсолютті нормаларының бірі зайырлылық қағидатын конституциялық-құқықтық тұрғыда зерттеу, Қазақстан Республикасының зайырлы мемлекет ретінде орнығуы мен өзіндік зайырлылық үлгісін қалыптастыру диссертациялық жұмыстың жалпы сипаттамасын құрайды.

1991-ші жылдан бастап Қазақстан Республикасында мемлекеттің саяси-құқықтық жүйесі күрт өзгеріп, барлық посткеңестік мемлекеттердегідей діннің қоғамдағы ықпалы арта түсті. Қазақстан Республикасы тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында тек саяси-экономикалық қиыншылықтар ғана емес, сонымен қатар идеологиялық, мәдени, рухани дағдарыстардыда бастан өткерді. Қоғамдық өмірдің негізін құрап, жүйе қалыптастыра білген құндылықтар түбегейлі өзгеріп, адам жанының рухани ұстыны мың құбылған кез еді. Осы бір тарихи кезеңде мемлекет тарапынан дін саласын құқықтық реттеу қажеттігі туындады.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында дін мәселелеріне қатысты либералды ұстанымда болды. Сол кезеңде заңнамалық актілер мен халықтың діни төзімділік мәдениеті, діни ағымдардың кең тарауына қолайлы орта қалыптастырды. Діни бірлестіктер санының артуы мен қоғамымызда діннің қайта жандануы, жеке адам өміріндегі маңызы артқан сайын мемлекет тарапынан дін саласына қатысты жүйелі, шаралар қолданып мемлекет пен дін арақатынасын реттеуде саяси-құқықтық ұстанымын анықтау қажеттілігі туындады.

Бұл бағытта жас тәуелсіз мемлекетіміздің дін саласына қатысты жасалған алғашқы нақты қадам 1992 жылы 15 қаңтарда қабылдаған – Қазақстан Республикасының «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заңы болатын. Алғаш қабылданған осы дін туралы заң тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдарында құқықтық қызметін атқарып, Қазақстан Республикасы әрбір адамының наным бостандығы құқығын құрметтейтін демократиялы, зайырлы, құқықтық мемлекет екенін танып, тараптардың діни сеніміне қарамастан, тең құқылы болуына кепілдік берді. Алғаш қабылданған осы дін туралы заң тәуелсіз мемлекетіміздің зайырлы мемлекет ретінде қалыптасуына заңнамалық тұрғыда жасаған алғашқы құқықтық қадамы болғанымен конституциялық деңгейде 1995 жылы қабылданған қолданыстағы конституцияда “зайырлы мемлекет” қағидаты нақты бекітілді.

Жоғарыда аталған мәселелер диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігін қамтамасыз етеді.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Қазақстан Республикасының зайырлы мемлекет ретінде орнығуының конституциялық-құқықтық негіздерін зерттеу үшін тәуелсіздік жылдарында мемлекет пен дін арақатынасы саласында қордаланған діни құбылыстар, халықтың діни санасындағы өзгерістер, дінаралық мәселелер ерекшелігін жан-жақты, мұқият ғылыми тұрғыда зерттеусіз мүмкін емес. Диссертациялық жұмыста отандық және шет елдік білікті заң ғылымы саласы ғалымдарының ғылыми еңбектері кеңінен зерттелді. Сонымен бірге зерттеу тақырыбының пәнаралық сипаты ескеріліп дінтану, философия, мәдениеттану, әлеуметтану ғылымы саласы ғалымдарыныңда мемлекеттің зайырлылығына қатысты іргелі тұжырымдары мен ғылыми еңбектері қарастырылады. Тақырыпты зерттеу барысында зайырлы мемлекет ұғымына тек ресми тұрғыдағы мемлекеттің ұстанымы немесе академиялық зерттеу жұмыстары ғана емес, діни ғұламалардыңда саяси-құқықтық көзқарастары мен пікірлері қарастырылады.

Зайырлы мемлекеттің теориялық тұжырымдамасы, зайырлы мемлекет ұғымының құқықтық қырлары мен белгілері, зайырлы мемлекет үлгілері заң ғылымы саласының әдістемесі және конституциялық құқық саласының ғылыми жетістіктері тұрғысынан зерттелмеген тың тақырып болып қала береді. Әсіресе, еліміздің зайырлы мемлекет жағдайында мемлекет пен діннің құқықтық қатынас шегі, өзара құқықтық әрекет ету мүмкіндіктері, құқықтық қатынастарға қатысушы субъектілердің зайырлылық қағидатын сақтауы мен зайырлылық қағидатын жүзеге асыруына қатысты мәселелері толыққанды зерттелмеген.

Қазақстан Республикасының зайырлы мемлекет ретіндегі мемлекет және дін арақатынасы мәселелері диссертациялық жұмыстың **объектісі** болып табылады.

Қазақстан Республикасын зайырлы мемлекет ретінде орнықтырудың конституциялық-құқықтық қалыптасу кезеңдері, теориялық, нормативтік-құқықтық, тәжірибелік мәселелері диссертациялық жұмыстың **пәні** болып табылады.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты. Қазақстан Республикасының зайырлы мемлекет ретінде орнығуына қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстар, конституциялық-құқықтық нормалар және өзгеде заңнамалық актілерге сүйеніп зайырлы мемлекеттің Қазақстандық үлгісін қалыптастыру диссертациялық жұмыстың негізгі мақсаты болып табылады.

Осы мақсатқа тиімді қол жеткізу үшін келесідей **міндеттер** алға қойылды:

- Зайырлы, зайырлылық, зайырлы мемлекет ұғымының түсінігі, құқықтық белгілерін анықтап, қалыптасу ерекшеліктеріне талдау жүргізу;
- Қазіргі заманғы зайырлы мемлекет үлгілерінің заңдылықтарын анықтау, зайырлылық тұжырымдамасын жасау;
- Шетел конституцияларындағы зайырлы мемлекет қағидаларына салыстырмалы конституциялық-құқықтық талдау жасау арқылы Қазақстан

Республикасының зайырлы мемлекет ретінде қалыптасуы ерекшеліктерін зерттеу;

• Қазақстан Республикасын зайырлы мемлекет ретінде айқындайтын конституциялық-құқықтық нормалар мен мемлекеттің дін саласын реттейтін заңнамалық актілерді жетілдіруге ұсыныстар жасау;

• Мемлекеттің зайырлылық ұстанымына сай азаматтардың діни-сенімі және ар-ождан бостандығы құқығын қамтамасыз ету ерекшеліктерін құқықтық талдау;

• Дін мен діни бірлестіктердің заң алдында теңдігі және мемлекеттің оларға қатысты бейтарап ұстанымы қағидасының жүзеге асуы мәселелерін зерттеу;

• Мемлекет пен діннің бөлінуі қағидатын зайырлылық тұрғысынан қарастырып, саяси-құқықтық ойлармен қатар діни-құқықтық ұстанымдарды зерттеу;

• Қазақстан Республикасының зайырлы мемлекет ретінде орныгуы мен қоғам дамуының зайырлы сипат алуына бағытталған ғылыми негізделген болжам жасау;

• Қазақстан Республикасының зайырлы мемлекет ретінде орныгуының конституциялық-құқықтық мәселелеріне қатысты қол жеткізген нәтижелерін діни бірлестіктер, мемлекеттік органдар және білім беру жүйесінде қолдану.

Зерттеудің әдістері мен әдістемесі. Зерттеу жұмысы барысында көздеген мақсатқа қол жеткізу үшін жалпы логикалық, танымдық әдістер, контент талдау мен жүйелеу әдістері қолданылды. Сонымен қатар, зайырлы мемлекет ұғымының конституциялық-құқықтық қағида ретіндегі мағынасын түсіндірудің грамматикалық, индуктивті, дедуктивті, типологиялық, феноменологиялық, герменевтикалық, салыстырмалы-құқықтық, арнайы заңи және функционалдық әдіс-тәсілдері қолданылды. Зерттеу жұмысының ерекшелігіне сай діни ұғымдармен күрделенген мәселерді зерттеуде диалектикалық ғылыми ойлау әдісі қолданылды. Автор диссертациялық жұмыстың нәтижелерін қолданысқа енгізуде орындалуы мен жүзеге асуы мүмкін нәтижелерді SWOT әдісі арқылы анықтады. Зерттеудің әдістері мен әдістемесіне қатысты тың өзгеріс ретінде отандық заң ғылымында алғаш рет тәжірибе жүзінде догматикалық әдістің қолданылуын атап өтуге болады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы», Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатының 2017 – 2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы, Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатын іске асыру жөніндегі 2021-2023 жылдарға арналған кешенді жоспары [зерттелетін мәселе бойынша диссертациялық зерттеудің **нормативті базасы** болып табылады.

Көпұлтты әрі көпконфессиялы халықтардың байырғы қазақ жерінде бейбіт өмір сүру тәжірибесі мен ортақ рухани құндылықтарынан бастау алатын құқықтық санасы мен діни дүниетанымдық көзқарастар жүйесі, Қазақстан Республикасын зайырлы мемлекет ретінде жариялаған

конституциямыз, зайырлылық қағидаттарына сай қабылданған нормативтік-құқықтық актілер мен ресми құжаттар, азаматтардың ар-ождан бостандығы мен діни-сенім мәселелеріне қатысты ҚР Жоғарғы Соты, жергілікті және басқа да сот тәжірибесінің материалдары, мемлекеттік органдардың құқық қолдану тәжірибесі, мұрағат құжаттары, статистикалық және әлеуметтанулық деректер, ғылыми-семинарлар мен кездесулер, конференцияларда және автордың БАҚ-нан жинаған материалдары **зерттеудің эмпирикалық негізі** болды.

Диссертациялық ғылыми зерттеу жұмыстың жаңалықтары ретінде төмендегілер ұсынылады:

1) Зайырлы мемлекет ұғымына құқықтық анықтама берілді;
2) Қазақстан Республикасының зайырлы мемлекет ретіндегі тиімді үлгісі қалыптастырылды;

3) Қазіргі заманғы зайырлы мемлекеттердің зайырлылығын айқындайтын конституциялық-құқықтық нормалардың ортақ көріністері, құқықтық белгілері болғанымен қоғам мүшелерінің саяси-құқықтық ойлары, құқықтық сауаттылығының әртүрлі болуы мен діни әр алуандылық жағдайында зайырлы мемлекеттің әмбебап стандарттарын жасау үшін "зайырлы мемлекет индексі" жобасы ұсынылды;

4) Қазақстан Республикасын зайырлы мемлекет ретінде айқындайтын конституциялық-құқықтық нормаларға ғылыми зерттеу жүргізіп, зайырлы мемлекеттің құқықтық белгілерін жүйелендірілді;

5) Қазақстан Республикасында мемлекет пен дін арақатынасын құқықтық реттеу мәселелерін зерттеуде отандық заң ғылымы саласындағы еңбектер тек нормативтік-құқықтық актілердің зайырлы сипат алуына ғана назар аударып, зайырлы мемлекет ұғымына қатысты діни-құқықтық тұжырымдарды ескермеген еді. Осы кемшіліктің орнын толтыру үшін диссертациялық зерттеу барысында діни ғұламалардың зайырлы мемлекетке қатысты ғылыми негізделген діни-құқықтық ойлары жинақталды;

6) Қазақстан Республикасының көпұлтты әрі көп конфессиялы жағдайында мемлекет пен дін арақатынасын реттеудің ең тиімді әдісі - зайырлы мемлекет ұстанымы танылды.

Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасын зайырлы мемлекет ретінде орнықтыру мен өзіндік үлгісін қалыптастыруға, дін саласындағы құқықтық саясатын одан әрі дамытуға қажетті нормативтік құқықтық актілер жүйесін жетілдіре түседі. Сондай-ақ мемлекет пен дін арақатынасын құқықтық реттеу жөніндегі мемлекет қабылдаған шараларды жетілдіру үшін ғылыми негізделген ұсыныс болып табылады.

7) ҚР Конституциясының преамбуласына мемлекеттің зайырлылығына қатысты өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы ұсынылады.

Зерттеудің теориялық және тәжірибелік маңызы. Диссертациялық жұмыс теориялық және тәжірибелік маңызға ие ғылыми еңбек.

Диссертациялық жұмыстың теориялық маңызы ретінде Қазақстан Республикасының зайырлы мемлекет ретінде танылуы, қалыптасуы мен

орнығуының құқықтық мәнін ашып, конституциялық-құқықтық қағида ретіндегі негіздерін теориялық тұрғыда тұжырымдауымен ерекшеленеді. Сонымен қатар алдағы уақытта зерттеу жұмысының нәтижелерін ғылыми-зерттеу жұмыстарына, білім беру жүйесі, ЖОО оқу бағдарламаларында пайдаланылуға болады. Халықаралық және отандық деңгейде зайырлы мемлекет тұжырымдамасын жасауға іргелі ғылыми негіз болады.

Зерттеу жұмысының тәжірибелік маңызы ретінде тұжырымдалған ережелер мен қорытындыларды мемлекеттік органдар функционалды міндеттерін атқару барысында қолдана алады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық базасын зайырлылық қағидаларына сай одан әрі жетілдіруге, зайырлылық мәселелеріне қатысты діни мәтіндер мен материалдарға сот сараптамасын жасауда қолдануға, мемлекеттің дін саласындағы құқықтық саясаты шеңберінде қоғамдық қатынастарда конституциялық-құқықтық реттеуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ зерттеу нәтижелері зайырлылық ұғымын дәлме-дәл әрі біркелкі түсінуге, діни экстремизмнің алдын-алу мен күрес саласында заң нормаларын құқық қорғау саласында қолдану барысында және сот тәжірибесінде шешім қабылдауға негіз болады.

Автордың мемлекеттің зайырлылық қағидасына қатысты зерттеу нәтижелері мен ұсыныстарын ҚР-ның зайырлы мемлекет ретінде қалыптасуы мен өзіндік зайырлы мемлекет ретінде үлгісін жасауда қолдануға болады. Сонымен қатар мемлекеттің зайырлылығы және мемлекет пен дін арақатынасы мәселелерін зерттеп жүрген зерттеуші ғалымдар, ЖОО оқытушы-профессор құрамы, қызығушылық танытқан діни бірлестіктер мен мемлекеттік мекеме қызметкерлері қызмет барысында қолдана алады.

Зерттеу жұмысының теориялық негізін зайырлы мемлекет тұжырымдамасына қатысты іргелі ғылыми еңбектер құрады.

Диссертация нәтижелерінің сыннан өтуі. Диссертациялық жұмыс Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Экономика, басқару және құқық факультетінің Құқықтану кафедрасында орындалды.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау. Диссертациялық жұмыстың негізгі ережелері, тұжырымдары мен зерттеу қорытындылары автордың шетелдік ғылыми басылымдарында, ғылыми-тәжірибелік конференциялар мен ғылыми журналдарында жарияланып апробациядан өтті.

Диссертациялық зерттеу барысында жарияланған ғылыми мақалалар мен өзге де зерттеу нәтижелері саны – 9.